

Концепції жіночої суб'єктивності: постмодерний контекст

Аналізуються найсуттєвіші теорії жіночої суб'єктивності, що мали значний вплив на постмодерністську філософську думку. Розглядаються вчення відомих жінок-філософів – теоретиків фемінізму.

Ключові слова: ідентичність, жіноча суб'єктивність, постфемінізм, суб'єктивність, фемінізм, «queer-ідентичність».

Актуальність. Постмодернізм у другій половині ХХ століття критично переосмислює основи дидактично-раціоналістичного світобачення, на зміну їм приходить філософія нової тілесності, маргінальні концепції М.Фуко, деконструкція Ж.Дерріда, постфройдизм. Якщо модерністське світобачення ґрунтувалося на нестабільності, проблематичності структур суб'єкта, соціуму тощо, то тотальне їх порушення є ознакою постмодерного погляду на світ: один стан втручається в інший, руйнується межа між протилежностями [3, С.298]. На зміну девальвованій модерній соціальній і гуманітарній теорії з її єдиним та раціональним суб'єктом приходить постмодерна парадигма – множинна децентрована конструкція суб'єктивності. У рамках цієї парадигмальної зміни в сучасній культурі перебувають також концепції класових, расових і національних типів ідентичності, які характеризуються спрямованістю проти традиційних класичних моделей мислення та культури. Із II половини ХХ століття у філософському дискурсі постмодернізму феміністична теорія посідає досить значне місце. Завдяки їй в сучасні дискурсивні практики було привнесено новий дискурсивний критерій – критерій статевої відмінності. У соціальних умовах сьогодення феміністична теорія має свою політичну

спрямованість – на зміну соціального патріархального гендерного порядку в суспільстві.

У межах феміністичного дискурсу виникає й актуалізується проблема жіночої ідентичності, суб'єктивності. Із виходом у світ знакової праці С.де Бовуар «Друга стаття», жіноча суб'єктивність починає осмислюватися як «Інше» або «Інакше» стосовно чоловічого типу суб'єктивізації. Проблема жіночої суб'єктивності стає однією з центральних у феміністичній теорії, спонукає до пошуку способів її представлення у культурі, літературі, мисленні.

Мета даної статті: проаналізувати найважливіші, найсуттєвіші концепції жіночої суб'єктивності у феміністичній теорії.

У роботах представниць феміністської філософії і гендерної теорії представлені найбільш відомі теорії жіночої суб'єктивності. Зокрема, у працях С.де Бовуар, Л.Ірігаре, Р.Брайдотті, Ю.Крістєвої, Е.Сіксу, К.Клеман, С.Кофман, Дж.Батлер, феміністських психоаналітиків (Дж.Бенджамін, К. Сілверман, Дж.Геллоп, Т.Бреннан), та феміністських літературних критиків (Е. Шоуолтер, М.Еллманн, Е.Моерс, С.Гілберт, С.Губар, Ш.Фельман, А.Колодні, М.Якобус, Б.Сміт). Проблеми репрезентації жіночої суб'єктивності у філософській антропології та філософії культури, або ж у руслі загальної критики опозиції істина/хибність як патріархального оціночного критерію, що маркує жіночого суб'єкта як «Іншого» досліджували Е.Гросс, М. Іттіг, С.де Бовуар, Л.Ірігаре, Е.Сіксу. В Україні та Росії проблемами жіночої суб'єктивності, зокрема жіночими літературними студіями, займаються Т.Гундорова, Н.Зборовська, С.Павличко, В.Агєєва, О.Забужко, І.Жеребкіна, О.Кісь.

У феміністичній теорії існують два методологічні підходи, виражені в двох типах інтерпретації проблеми жіночої суб'єктивності. Перший – так званий есенціалістський підхід – коли жіночий досвід і жіноча суб'єктивність аналізуються за допомогою єдиного дискурсу та розглядаються як єдині. Другий – так званий антиесенціалістський підхід – коли ідентичність розуміється як плюральна, а досвід – як суперечливий та децентрований [2, С.58].

Як приклад першого визнається екзистенціалістська методологія С.де Бовуар, за допомогою якої вона спробувала пояснити феномен гендерної нерівності та причини походження сексизму в суспільстві та культурі. Вона намагається відповісти на питання, чому саме чоловік, а не жінка, завжди боровся за право власності в історії. На думку С.де Бовуар, цей факт не пов'язаний з жіночою сутністю (а екзистенціалізм взагалі виступає проти філософського поняття сутності) і обумовлюється особливостями жіночої екзистенції. Жіноча екзистенція відрізняється від чоловічої насамперед тим, що з нею пов'язана функція відтворення, яка з самого початку історії змушує жінку відгравати пасивну роль. С.де Бовуар називає й інші причини такого стану речей. По-перше, це чоловічі стратегії різного рівня, які спрямовані на перетворення жінки в об'єкт, і за допомогою яких чоловік може самоствердитися по відношенню до «Іншого» (жінки). По-друге – це добровільне прийняття жінкою ролі жертви, так як тільки в такому випадку їй легше уникнути болісного досвіду екзистенційної свободи та відповідальності. Такий стан речей жінка може подолати ціною зайняття місця чоловіка, через утвердження свого «Я», перетворюючи «Іншого» (чоловіка) в об'єкт.

Аналізуючи статус жіночого в культурі, С.де Бовуар звертає увагу на такий факт: або жіноче різко заперечується, або йому приписують риси недосяжної цінності. Перше завжди стосується реального становища жінки, друге ж відтворюється у вигляд образів (божественні образи жінок, романтичні образи в літературі та мистецтві). Це протиріччя С.де Бовуар пояснює також через екзистенціалістську концепцію «Іншості». «Інший» в екзистенціалізмі – це завжди той, хто загрожує моєму «Я» і моїй ідентичності, тому по відношенню до нього можлива лише бінарна позиція: або «Я» визнаю його і його найвищу досконалість, або «Я» пригнічую його та заперечую. Така бінарність, на думку С.де Бовуар, і простежується по відношенню до феномену жіночого в культурі.

На становлення феміністичних теорій суб'єкта суттєво вплинув психоаналіз. Як фройдівська, так і лаканівська форми психоаналізу дають можливість для культурного обґрунтування феномену гендерно-

сконструйованої суб'єктивності. Особливу увагу психоаналітичним моделям жіночої суб'єктивності феміністські теоретики почали приділяти у 70-х роках ХХ століття, коли інтенсифікувався пошук теоретичних ключів для формування університетських дисциплін феміністських жіночих досліджень. Феміністки-теоретики намагалися використовувати психоаналітичну теорію для розуміння гендерно маркірованої суб'єктивності. Поняття жіночої суб'єктивності в психоаналізі З.Фрейда трактувалося через поняття істерії. А структури жіночої суб'єктивності та жіночого бажання інтерпретувалися як такі, що визначаються тільки через структуру «Іншого» (чоловіка).

Подальші інтерпретації в історії феміністського психоаналізу пов'язані зі спробами аналізу жіночої суб'єктивності без використання фрейдівських едипальних класичних схем, а також із прагненням розширити розуміння топології жіночої суб'єктивності. Феміністські автори критикують фрейдівські натуралістичні схеми пояснення жіночої істерії та сексуальності через те, що жіноча сексуальність, на їхню думку, – це функція незадоволеного бажання, яке руйнує трактування жіночої сексуальності у фрейдівських детерміністських термінах [1, С.67-71].

Теорія Ж.Лакана мала великий вплив на розвиток феміністського психоаналізу, зокрема на розвиток концепції бажання як основної структури жіночої суб'єктивності у постлаканівському психоаналізі. Феміністські дослідниці за допомогою його методології прагнуть розробити топологію жіночої суб'єктивності в її унікальній відмінності від чоловічої. Вони відмовляються визнавати пасивну роль жінки, проголошуючи активність жіночої суб'єктивності та жіночого бажання.

Дослідниці Дж.Мітчел і Ж.Роуз у праці «Жіноча сексуальність: Лакан і Ecole Freudienne» аналізують відмінність лаканівського психоаналізу від фрейдівського та критикують лаканівський психоаналіз із феміністичних позицій. Вони стверджують, що жіночу сексуальність потрібно розуміти у двох аспектах: як символічний порядок і як те, що «постійно вислизає» [1, С.114].

Таким чином, жіноча ідентичність у лаканівському психоаналізі – це не стабільна структура, а радикальна мінливість.

Відомі представниці феміністського психоаналізу Н.Чодоров, Л.Ірігаре, Е.Сіксу підкреслюють роль доедипальної фази у становленні жіночої суб'єктивності, коли структура суб'єкта ще не зазнала поділу на чоловіче чи жіноче і перебуває у стані симбіотичного синтезу з матір'ю. Ця стадія являє собою широке поле для формування чистої жіночності, яка ще не зазнала репресій з боку «Іншого» (чоловіка) і дозволяє розробляти топологію жіночої суб'єктизації як такої, що суттєво відрізняється від чоловічої [1, С.115].

Французька дослідниця Л.Ірігаре, використовуючи методологію Ж.Лакана, позначає жіночу суб'єктивність як істеричну, яка протиставляється патріархальному дискурсу та логіці фалоцентризму для артикуляції жіночого досвіду та переживання. Структуру істерії Л.Ірігаре пояснює як перформативну. Істерія, яка виявляє себе через ексцес – це не сутнісна характеристика жіночого, а пародія на те, чого від неї очікують. Істеричка симулює те, чого очікує від неї чоловіча культура, таким чином, задовольняючи свої власні, а не їхні вимоги [2, С.62].

У зв'язку з появою нових практик деконструкції гендеру та розмиванням меж традиційних сексуальних ідентичностей, – появою феномена неосексуальності (бісексуалізм, транссексуалізм, активний бісексуалізм, трансвестизм, зміна статі і т. д.), проблема ідентичності у сучасній теорії фемінізму постала особливо гостро. Американська дослідниця Т.де Лауретіс першою використала термін «queer-ідентичність» («дивна», «ексцентрична») з метою артикуляції більш складного розуміння жіночої гомосексуальності. Відтак цей термін почали використовувати для опису не тільки структур гомосексуальних (як жіночих, так і чоловічих), але й інших типів сучасних ідентичностей, як не вкладаються в рамки традиційної гендерної дихотомії [1, С.192]. Найбільш відомі концепції «queer-суб'єктивності» представлені вченнями Т.де Лауретіс, І. К. Седжвік та Е. Грос.

Т.де Лауретіс стверджує, що суб'єкт феміністської лесбійської теорії має бути ексцентричним суб'єктом, який визначається в термінах витіснення – як соціального, так психічного, тобто у термінах ексцесу, перверсії та дезідентифікації. М. Фуко позначав такого суб'єкта як маргінального суб'єкта дискурсу та практик, які реалізуються через межі, що розділяють соціосексуальні ідентичності та спільноти. Однією з можливих моделей маргінального, ексцентричного суб'єкта, на думку Т.де Лауретіс, і є лесбіянка. Значення інтерпретації жіночої лесбійської суб'єктивності як «queer-суб'єктивності» дозволяє Т.де Лауретіс здійснити критику есенціалістських концепцій лесбійської сексуальності, які перебувають у контексті загального феміністського епістемологічного переходу до антиесенціалістської концепції жіночої суб'єктивності.

Концепція «queer-ідентичності» І.К.Седжвік викладена у книзі «Епістемологія комірчини», спрямована проти есенціалізму сучасних гей-лесбійських теорій, які претендують на обґрунтування нових форм альтернативної суб'єктивності в культурі. Головною метою її методології є подолання так званого «лесбійського-нонлесбійського» «розриву» всередині сучасного фемінізму, а також дискурсивного бінарного розподілу на «нормативне – девіантне», який, на її думку, наприкінці ХХ століття виявився властивим не тільки для класичного фемінізму, а й також для гей-лесбійських теорій. Концепція І.К.Седжвік артикулює гомосексуальний дискурс у культурі і водночас відмовляє йому в дискурсивній самостійності, тому що він не існує окремо й незалежно без своєї бінарної опозиції. Як альтернативну топологію суб'єктивності І.К.Седжвік називає не гомосексуальні типи суб'єктивацій, а «queer-суб'єктивацію», теоретична перспектива якої, на її думку, є відкритою для кожного суб'єкта, незалежно від її (його) сексуального досвіду або сексуальної ідентичності.

За визначенням Е.Гросс, поняття «queer» – це визначення не просто маргінальної сексуальності, а маргінальної трансгресивної сексуальності, яке виникає при осмисленні практик відмінності не тільки від гетеросексуальної, а

й від гомосексуальної структури суб'єктивності. Тому характеристику «queer» може мати як гей-лесбійська, так і гетеросексуальна суб'єктивність – фактично будь-яка суб'єктивність, яка продукує трансгресивну сексуальну дію. Головною конструкцією, яка є засадовою для «queer-ідентичності» й забезпечує її трансгресивний характер, Е.Гросс вважає конструкцію «експериментального бажання», яке Ж.Дельоз позначив як суб'єктну позицію «становлення». На думку Е. Гросс, поняття «queer» виникає у сучасній феміністській теорії саме тоді, коли у ній з'являється необхідність уникнути традиційних бінарних опозицій чоловічого та жіночого, які протягом тривалого часу були головним предметом феміністської теорії [2, С.68-70].

Фемінізм 80-х і 90-х років характеризується рядом концептуальних конфліктів і протиріч, які сприяли появі у 90-х роках феномену постфемінізму. Основним протиріччям у феміністській теорії 90-х років стало протиріччя між центрованим і децентрованим гендерним суб'єктом.

Постфемінізм критикує фемінізм за тенденцію розглядати жіночий досвід і жіночу суб'єктивність як єдині та аналізувати їх за допомогою єдиного дискурсу та єдиних аналітичних засобів. Постфемінізм стверджує, на противагу класичному фемінізму, ідентичність як плюральну, а досвід – як суперечливий, обґрунтовуючи так звану «політику відмінності»

Одна з найавторитетніших дослідниць феміністичної теорії у США Дж.Батлер розвиває перформативну теорію гендеру і проблематизує тему колективної феміністичної ідентичності. У центрі її уваги – феномен тілесності, репрезентації «жіночого» і «дивного». Великий вплив на концепцію Дж.Батлер мала теорія деконструкції Ж.Деріда і роботи М. Фуко про дискурс і тілесну специфіку феномену влади. У цілому батлерівська теорія спрямована на подолання механізмів бінарізації та ієрархізації в культурі.

Найрадикальніші погляди Дж.Батлер містяться в її книзі «Гендерна тривога: Фемінізм і підриг індивідуальності», а саме в концепції гендеру як «перформативності». Основним предметом аналізу дослідниці виступає концепція суб'єктивності. Дж.Батлер деконструє і плюралізує суб'єктивність,

деконструює як індивідуальне «я», так і феміністське «ми». Дж.Батлер критикує есенціалістське розуміння структури жіночої суб'єктивності у концепції С.де Бовуар, в якій жіноча суб'єктивність повинна радикально відрізнятися від чоловічої. Навідміну від С.де Бовуар, Дж.Батлер показує, що множинність дискурсивних сфер, в яких локалізована жінка, визначає відмінності всередині понять «суб'єктивність», «ідентичність», «відмінність».

Суб'єкт фемінізму не може бути помислений як стабільний, уніфікований або апіорно властивий жінці без того, щоб не визначити рівень дискурсу, всередині якого сконструйований цей суб'єкт. Концепцію перформативної суб'єктивності Дж.Батлер обґрунтовує на основі концепції влади М.Фуко: під матеріальністю тіл розуміється ефект динаміки влади, а під перформативністю – повторювану владну здатність дискурсу продукувати феномен, який він регулює. Перформативність, за Дж.Батлер – відтворення регулятивних владних соціально-культурних норм, які існують у суспільств. Дж.Батлер критично переосмислює поняття перформативності (перформативної дії) як незалежної від волі суб'єкта дії дискурсу влади: акт присвоєння статі не є індивідуально перформативним – він перформативний тільки у сенсі театралізованого відтворення владних соціальних норм «гетеросексуального закону» [1, С.216-221].

Одна із найвідоміших дослідниць у сучасній феміністичній теорії Р.Брайдотті, спираючись на філософію французького постструктуралізму, вказує на зміну сучасної жіночої ідентичності і розглядає її як альтернативну – номадичну – феміністичну суб'єктивність. Дослідниця використовує філософський апарат Ж.Дельоза як базовий і працює над пошуком власного місця у чоловічому філософському дискурсі та над пошуком власної філософської мови. На основі концепції Ж.Дельоза в якості моделі альтернативної суб'єктивності Р.Брайдотті розглядає тип критичного інтелектуалізму як номадичної суб'єктивності, яка протиставляється монологізму ментальних установок фалоцентризму, і є завдяки цьому феміністично зорієнтованою. Основним поняттям, на якому Р.Брайдотті будує

свою філософську систему, є поняття відмінності. Вона спирається не на структуру «відмінність-від», засновану на стосунках домінації, а на структуру «відмінності-як» одночасного існування альтернативних моделей культури і мислення. Дослідниця пропонує схему розуміння сексуальної відмінності, яка проходить три рівні. Перший рівень фокусується на відмінностях між чоловіками й жінками, він виконує діагностичну функцію, на ньому критикуються стосунки між чоловіком і жінкою як стосунки між суб'єктом та «Іншим». На другому рівні стосунків між суб'єктом та «Іншим» визнається, що вони існують асиметрично й не зможуть замінити один одного. Приймається неподолання відмінності не тільки між чоловіком і жінкою, але й між реальним жіночим життям і образом жінки як «Іншого» в традиційній культурі. Третій рівень – це рівень феміністської політики. Її метою є подолання діалектики домінації та критика політичних підвалин існуючого стану речей. Феміністська політика повинна проводити політику ексцентричної маргіналізації по відношенню до фалічної політичної системи, політику неприналежності до неї. Третій рівень Р.Брайдотті називає «внутрішньою відмінністю», яка підкреслює складну структуру суб'єктивності: співвідношення суб'єктивності з несвідомим, матерією, пам'яттю, що вимагає багаторівневого розуміння жіночої суб'єктивності. Позитивною складовою феміністичної суб'єктивності, на думку Р.Брайдотті, є продуктивна сила бажання. Дослідниця наголошує на розумінні фемінізму в термінах «етичних пристрастей» бажання, яке їх підтримує. На думку Р.Брайдотті, фемінізм звільняє в жінці її бажання до свободи, справедливості, легкості самодостатності [1, С.185-187].

Л. Ніколсон, одна з відомих теоретиків постмодерністського фемінізму, сумнівається в ідеї єдиної феміністської теорії і висуває тезис про повернення до ідеї крос-культурного підходу для того, щоб включити у теоретичне поле фемінізму такі дискурси, як антирасистський, антиімпералістський або дискурс сексуальних меншин. Постколоніальний феміністський дискурс також відмовляється від прийняття єдиної і цілісної суб'єктивної структури, позначаючи сучасний постколоніальний суб'єкт як гібридний, в якому не може

бути єдиної ідентичності (національної, історичної, трансцендентної [1, С.237-238]. Постфемінізм, засвоївши ідеї постструктуралізму та постмодернізму, знаходиться в пошуку нової парадигми. Аргументи постмодернізму на користь фрагментації понять модерної теорії зумовили тенденцію до зміни концептуального центру тяжіння від структури до дискурсу.

Варто зазначити, що процес розгортання гендерного дискурсу дуже динамічний, в ньому постійно виникають протиріччя, які вирішуються й поступаються місцем новим. Із кожним новим витком суспільного прогресу приходить і нове розуміння жіночої ідентичності як частини гендерної ідентичності, або як зовсім окремої, ізольованої ідентичності. Вивчення конкретно цієї проблеми дасть змогу поглибити вивчення загалом проблеми людини, яка є однією з центральних у філософських дослідженнях.

Список використаної літератури

1. Жеребкина И. «Прочти мое желание...». Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм. / И.Жеребкина. — М.: Идея-Пресс, 2000. — 256 с.
2. Жеребкина И. Феміністська теорія 90-х років: проблеми та парадокси репрезентації жіночої суб'єктивності. / І.Жеребкина // Філософська думка. — 2000. — №6. — С. 56-71.
3. Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство: Посібник. — / Н. Зборовська. — К.: «Академвидав», 2003. — 392 с.
4. Чухим Н. Проблеми і перспективи феміністичної теорії. / Н.Чухим // Гендер і культура: зб. ст. / Упоряд. В.Агеева, С.Оксамитна. — К.: Факт, 2001. — С. 94-101.

Шерстюк Н.В. Концепции женской субъективности: постмодерный контекст.

Анализируются самые существенные теории женской субъективности, которые имели значительное влияние на

постмодернистскую философскую мысль. Рассматриваются учения известных женщин-философов – теоретиков феминизма.

Ключевые слова: идентичность, женская субъективность, постфеминизм, субъективность, феминизм, «queer-идентичность».

Sherstiuk N.V. Concept of female subjectivity: postmodern context

A theoretical analysis of the most essential theories of women's subjectivity that had considerable influence on postmodern philosophical thought. We consider the doctrines of famous women philosophers – feminist theorists.

Key words: identity, female subjectivity, feminist, postfeminism, subjectivity, «queer-identity».